

O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATLARIDA QARINDOSHLIK TERMINLARINING BERILISHI

M.M. Qobilova.

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Dunyodagi har bir tilning lug‘at boyligi jamiyatning madaniy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy jabhalari taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq holda shakllanib, rivoj topib boradi. Ushbu maqolada qarindoshlik terminlarining izohli lug‘atlarda berilishi va uning xususiyatlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: termin, shaxs, til, qavm, qarindoshlik, ijtimoiy muhit, lug‘at

Tilning boyligi, uning imkoniyat darajasi leksikasi orqali namoyon bo‘ladi. Bu jihat izohli lug‘atlarda aks etadi va ahamiyati ham yuqori baholanadi, chunki izohli lug‘at o‘zbek tilining lug‘at boyligini ifodalovchi mukammal lug‘at sanaladi.

Har doim shaxs va uning tili masalasi yuqori o‘rinlarda turgan. Bu holatni o‘zbek tilining izohli lug‘ati orqali ham ifodalash mumkin. Ushbu lug‘at tarkibiga kirgan leksik birliklarning yuzaga kelishi, ma’no tarkibining shakllanish asoslari turli omillar orqali yuzaga kelgan bo‘lib, bu borada shaxs omili yetakchilik qiladi.

Qavm-qarindoshlik bilan bog‘liq so‘zlar juda qadimdan mavjud. O‘zbek tilshunosligida dastlab, B.O‘rinboyev bu borada tadqiqot olib borgan bo‘lsa, 1966-yilda I.Ismoilovning “Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari” [I.Ismoilov 1966;] monografiyasi yaratildi. Ushbu monografiyada turkiy tillar uyg‘ur, qozoq, qoraqalpoq, turkman, o‘zbek tillaridagi qarindoshlik terminlari qiyosan o‘rganilgan. “Qavm” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, “xalq”, “kishilar to‘dasi, guruhi” kabi ma’nolarni bildiradi. “ O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bu so‘zning to‘rt ma’nosi keltirilgan:

1. Bir avloddan tarqalgan, o‘zaro qarindoshlik munosabatlari bilan bog‘langan kishilar birlashmasi;
2. Bir masjidda ibodat qiluvchi kishilar, bir masjidning namozxonlariva ulardan biri;
3. Kishilarning ma’lum bir ish va boshqa jihatdan bo‘lgan birligi, guruhi, toifa;
4. “qatorida” manosida [O‘zbek tilining izohli lug‘ati 2006-2008; III tom 201]

Qarindosh “tug‘ishgan kishi”, “biror ajdodga mansub kishilarning bir biriga nisbatan” kabi ma’noni ifodalab, qadimgi turkiy tilda ham shu kabi ma’nolarni anglatgan.

Shaxs sotsial belgilarini ko‘rsatuvchi leksik vositalar orasida qarindoshlik jihatiga ko‘ra xoslangan leksik birliklar ham alohida xususiyatlari bilan o‘ziga xoslik kasb etadi.

Jumladan. Avara, dada, aka, amaki, amakivachcha, amma, ammovchcha, acha, bekach, bibi, bobo, boja, buvi, bo‘la, volida, domod, yazna, jiyan, zavj, zavja, ichkuyov,

kelin, kelinoyi, kuyov, momo, nabira, ovsin, ona, opa, ota, padar, pochcha, singil, rafiq, o'g'il, qiz, xola, qaynona, qaynaka, yanga va shu kabilar.

Qarindoshlik sotsial tipi “oraliq uchinchi” tabiatlidir. Chunki qarindoshlik tipi bo'lgan ota “erkak” biologik tipi asosida shakllangan “er” sotsial tipining bir qirrasidir. Undagi “erkak”lik sifati zotiy bo'lib, “er” yoki ota sotsial sifati uning orttirilgan sifati hisoblanadi. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

- zotiy sotsial belgilar;
- zotiy va orttirilgan sotsial belgilar;
- orttirilgan sotsial belgilar.[D.Hasanova 2022; 84]

O'zbek tilida keng qo'llaniladigan ona so'zi adabiy til uchun xizmat qilish bilan birga, o'zbek tilining dialekt va shevalarida ana, ena, aba, acha, aya, eba, opa, buvi tarzida qo'llanadi. Bu kabi misollarni bir nechta keltirishimiz mumkin. O'zbek tilida qarindoshlik terminlarini ikki guruhga ajratish mumkin:

- Qon-qardoshlik terminlari: *ota, aka, singil, uka, opa, amaki, amakivachcha, jiyan, momo, bobo, qiz, o'g'il, xola, tog'a, xolavachcha, tog'avachcha* va hokazo
- Nikohdan keyin paydo bo'ladigan qarindoshlik terminlari: *boja, pochcha, kuyov, kelin, qaynona, qaynota, qaynopa, qaynuka, qaynsingil, kelinoyi, rafiq, ovsin, xotin, zavj, zavja, ichkuyov* va hokazo

Mazkur guruhlar va ularning mansub leksik birliklarning o'ziga xos belgi xususiyatlari, xoslanishga ta'sir ko'rsatuvchi sabab va omillar hamda ularning leksikografik talqinlari davom ettiradigan bo'lsak, qon-qardoshlik terminlari inson umrining bolalik davridan nikoh davrigacha va undan so'ng ham davom etadi. Bu shaxsning ijtimoiy muhit bilan bog'liq ekanligini bildiradi. Qon-qardoshlik terminlarining murojaat shakllari hududiy jihatdan qo'llanishida ham ayrimlari farq qiladi. Masalan, shevalar, oilaviy muhit ta'sirida ham shaxsning nutqida ushbu leksikaning qo'llanishi, xoslanishi kuzatiladi. Bu holat ham umumiylik va individuallik nisbatiga ko'ra farqlilikni keltirib chiqaradi. [R.Cho'lliyev 2023; 208] Ba'zi hududlarda *tog'a, amma, aya, dada, ayrim hududlarda amaki, opoqi, aka, jiyan* kabi qarindoshlikni ifodalovchi birliklar murojaat shakllari sifatida qo'llanishi va xoslanishi yetakchilik qilishini kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qarindoshlik terminlari shaxsning ijtimoiy muhitiga bog'liq bo'lib, zotiy va orttirilgan turlarga bo'linadi. Shaxsning sotsial sifatlari tarbiya, shaxsiy omillar va muhit asosida rivojlanib, o'zgarib boradi. Qarindoshlik terminlari yillar davomida shakllanadi va shaxsning ijtimoiylashuvi natijasida rivojlanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I.Ismoilov. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – T. Fan. 1966.
2. “O'zbek tilining izohli lug'ati” III tom. 2006-2008
3. Hasanova D. “O'zbek tilida shaxs sotsial belgilarini ifodalash omillari, vositalari va usullari” doktorlik dissertatsiyasi. Qo'qon 2022.

4. Cho‘lliyev R. “Abdulla Qodiriyning kichik prozaik asarlarida qo‘llangan qavm-qarindoshlik terminlari”. *Analytical Journal of Education and Development*. 4/2023
5. Базарова, Ш. Ш. (2022). Koreys adibasi shin kyon suk ijodining o‘ziga xosligi xususida. *Международный журнал искусство слова*, 5(3).
6. Shuxratovna, B. S. (2022). Koreys adibasi pak van so ijodining o‘ziga xosligi xususida. *Gospodarka i Innowacje.*, 24, 56-59.
7. Эшимова, Ш. К. (2022). Personifikatsiya orqali obrazning yaratilishi. *международный журнал искусство слова*, 5(4).
8. Eshimova, S. K. (2022). Koreys badiiy adabiyotida personifikatsiyaning ifodalanishi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 24), 356-364.